

Patrimoni,
didàctica,
recreació

Enviat: 15/07/2021

Acceptat: 02/09/2021

El patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou: esforç i oblit en les defenses republicanes de Menorca

Ginebra Olives Calbet ^{1*}

¹ Universitat de Barcelona

* Correspondència: olivescalbetginebra@gmail.com

Resum: Entre l'agost del 1936 i el febrer del 1939, la costa menorquina es convertí en escenari d'obres de fortificació continuades per repel·lir un possible desembarcament dels rebels. L'entrada dels franquistes per Ciutadella i la ràpida rendició induïda per intervenció estrangera deixaren bona part d'aquelles construccions inutilitzades, mentre que d'altres foren reaprofitades durant un temps per a usos no militars. Avui en dia es troben oblidades entre la vegetació i les urbanitzacions turístiques, com és el cas de les de Son Bou (Alaior). Documentar-les i posar-les en valor ens serveix no només per entendre millor la història de la Guerra Civil a Menorca sinó també per donar a conèixer l'esforç de soldats i civils republicans que no lluitaren en el front de batalla. Les seves obres foren indispensables en l'estratègia de l'illa per a la defensa de la República.

Paraules clau: Guerra Civil, zona republicana, defensa costanera, condicions de treball, posició de Son Bou.

Abstract: Between August 1936 and February 1939, the Minorcan coast became the scenery of continued fortification works in order to prevent a possible landing of the rebels. The Francoists' entrance in Ciutadella and the surrender induced by foreign intervention left most of those constructions unused, while others were reused with other purposes. Nowadays, they remain forgotten in the middle of vegetation and touristic urbanizations, as it happens in Son Bou (Alaior). Documenting and valuing them serves us not only to better understand the history of the Civil War in Minorca, but also to contribute to the knowledge of the efforts of Republican soldiers and civilians who did not fight on the battlefield. Their works were indispensable in the strategy for the Republic's safeguard in the island.

Keywords: Spanish Civil War, Republican zone, coastal defence, working conditions, position of Son Bou.

Introducció i Metodologia

Tot i que la literatura existent sobre la Guerra Civil a Menorca és abundant i s'ha anat treballant i revisant des de la Transició Democràtica (Coll, 1993; Mercadal, 1994; Cardona, 1996; Murillo, 1997; Martín, 2000; Pons, 2003; Massot, 2009; Negreira, 2013; Pons, 2018, etc.), els vestigis edificats que ens queden d'aquell episodi no han estat tan estudiats. El 2015, Francisco Fornals Villalonga publicà una primera aproximació global al patrimoni de la Guerra Civil existent al llarg de la costa menorquina a *Menorca: Defensas militares republicanas durante la Guerra Civil 1936-1939*. L'autor hi classifica els diferents tipus de construccions bèl·liques que podem trobar arreu de l'illa i en presenta algunes de les que havien format part de la posició de Son Bou, una posició d'Infanteria que complementava les defenses d'Artilleria de Llucalari, a la costa sud del municipi d'Alaior.

Un informe sobre Menorca, procedent de la Comandància Militar de les Balears, del 1937, explicava que un contingent de la Infanteria "está distribuido por las calas y playas de la Isla, en fracciones de efectivo muy reducido, con alguna arma automática en las que se creen más fáciles para un desembarco". De Son Bou, la platja més llarga de Menorca, situada al sud d'Alaior, deia que hi existia "una organización defensiva de alguna importancia [...] inmediata a la posición de Llucalari, en la cual existe un núcleo de fuerzas constituido por una compañía de fusiles, cuatro ametralladoras y una pieza de pequeño calibre Nordenfeld, con dos líneas de trincheras y nidos de ametralladoras construidos con cemento" (Massot, 2009: 161).

La platja de Son Bou estava fortificada amb les anomenades "defenses immediates", que tenien l'objectiu d'evitar que l'enemic desembarqués a la platja i des d'allà pogués avançar cap a l'interior. A Menorca foren les primeres a construir-se al principi de la guerra i es muntaven amb armes lleugeres fàcils d'instal·lar: metralladores, fusells per a infants, morters, filferro de pues a l'arena i blocs als extrems de la platja, des d'on els soldats amb les seves armes podrien disparar als enemics (Fornals, 2015: 54). A més, també fou freqüent l'excavació a la roca i a penya-segats de trinxeres i galeries.

Gràcies als records dels testimonis orals, a l'observació sobre el terreny i a una investigació d'arxiu més profunda, en aquest article podrem completar la visió de Fornals sobre les defenses de Son Bou i endinsar-nos en la història del seu procés de construcció, paral·lel als treballs de fortificació que es realitzaven en diferents platges de l'illa. Per a la localització exacta dels vestigis han estat fonamentals les excursions pel terreny prenent com a guia tres informants naturals d'Alaior (Eradi Olives Mir, Guerau Olives Mir i Pere Perea Villalonga). Les entrevistes de memòria oral a ells mateixos i als seus familiars i coneguts (Mirna Olives Mir, Balbina Pons Olives, Margarita Mascaró Gomila) ens han proporcionat informació sobre les edificacions de la guerra avui desaparegudes. Per a la reconstrucció historiogràfica dels esdeveniments ha estat necessari visitar l'Arxiu Històric d'Alaior (AHA), la secció de la Delegació del Govern de l'Arxiu Històric de Maó (AHM, DG) i l'Arxiu Militar de Menorca (AMMn).

Aquestes edificacions no arribaren a ser utilitzades per a l'enfrontament, però ocupen bona part de l'esforç humà del desenvolupament de la guerra a l'illa. La documentació testimonia la falta de materials constructius, els problemes en el transport, l'organització dels grups de treball, l'ajuda de les dones, els donatius dels soldats als seus conciutadans... Mentre ells picaven pedra, els seus familiars, als pobles, eren sotmesos a la por dels bombardejos. Quan tornaven de picar, havien de reprendre les tasques quotidianes, especialment els qui eren pagesos, ja que el camp no podia deixar de produir aliments. Les memòries inèdites d'Aurora Mir Martí, mare de Guerau, Eradi i Mirna Olives, són un testimoni de l'experiència personal d'una jove republicana que visqué la por dels bombardejos mentre els seus familiars més propers servien a les posicions de costa.

La ubicació estratègica de Menorca i el final de la guerra

Les Illes Balears han estat enclavaments estratègics en el Mediterrani en diferents moments històrics. La seva posició al centre del Mediterrani Occidental les situa a mig camí de diferents rutes marítimes que connecten la Península Itàlica amb la Península Ibèrica, i França amb Algèria. És per això que la història d'aquestes illes ha estat marcada per les decisions geoestratègiques de les potències internacionals, des de l'establiment dels fenicis a Eivissa al segle VII aC fins a les dominacions britànica i francesa de Menorca al segle XVIII, passant per les disputes comercials i polítiques entre els reis de Mallorca i els d'Aragó al segle XIV. La història local de la Guerra Civil Espanyola no és aliena a aquesta circumstància i és per això que, tot i que la Menorca republicana havia invertit molts d'esforços en la construcció de defenses, l'única batalla que s'hi produí estigué marcada per una rendició ja planejada (Massot, 2009: 63-67; Martín, 2000: 210).

Menorca fou republicana fins el 1939 i s'hi produí una de les últimes batalles de la guerra, entre el 7 i el 9 de febrer, després de la caiguda de Barcelona. Des de l'arribada a l'illa del comandant José Brandaris de la Cuesta com a Governador Militar el desembre del 1936, l'estratègia militar de l'Exèrcit Popular havia estat renovada i les defenses de costa, abans concentrades a Maó, s'havien espargit per tota l'illa (Fornals, 2015: 28). Mallorca i Eivissa eren dels rebels, amb el fracàs de l'expedició republicana del capità Alberto Bayo a Mallorca, i així "Menorca esdevenia un enclavament republicà entremig d'unes illes enemigues, defensades per l'aviació procedent d'Itàlia i molt aviat convertides en bases navals cada cop més potents i més decisives de la flota 'nacional'" (Massot, 2009: 16). Per això, s'esperava que els franquistes de Mallorca desembarquessin a Menorca en qualsevol moment (Fornals, 2015: 28).

Després de la batalla de l'Ebre, a principis de desembre del 1938, el general Vicente Rojo, Cap de l'Estat Major de l'Exèrcit, anà a Menorca a inspeccionar les obres defensives realitzades per Brandaris. L'exèrcit de Franco estava a punt d'iniciar l'ofensiva sobre Catalunya i Menorca es podria convertir en l'últim reducte republicà. El 19 de setembre del 1938 França, Gran Bretanya, Alemanya i Itàlia havien firmat el Pacte de Munic, que ajornava l'inici de la Segona Guerra Mundial. Segons Fornals (2015: 112), si els republicans resistien a Menorca, podria ser que fossin rescatats pels aliats un cop començada la Guerra Mundial. Però la intervenció britànica capgirà els plans de resistència.

Poc després de la tornada de Vicente Rojo a la Península, Brandaris fou ascendit a general i se n'anà a Catalunya. El càrrec de Governador Militar de Menorca l'ocupà el vicealmirall Luis González Ubieta, que arribà a l'illa el 4 de febrer del 1939 en un destructor, fet que reforçava les defenses. Només dos dies després, el cònsol britànic a les Balears, Alan Hillgart, va fer enviar el creuer britànic *Devonshire* a Maó i propicià l'entrevista entre el Cap de l'Aviació Nacional de Mallorca, el Tinent Coronel Sartorius, enviat de Franco per demanar la rendició, i el Governador Militar. Ubieta, davant aquell imprevist, intentà sense èxit consultar què fer al Govern Republicà, que aquells dies travessava la frontera francesa. Segons Fornals (2015: 113), és possible que França i Gran Bretanya temessin que la prolongació de la guerra espanyola a Menorca provoqués la presència militar italiana a l'illa, fet que interrompria les comunicacions estratègiques entre Marsella-Alger i Gibraltar-Malta.

Ubieta a la matinada del 8 de febrer va reunir un Consell de Guerra, que va declarar l'Estat de Guerra. A Ciutadella, el comandant Tomás s'havia rebel·lat contra la República i es feu amb el comandament de l'extrem occidental de l'illa. Sortiren dues columnes del quarter d'Infanteria de Maó, una cap a Es Migjorn, que després es dirigiria a Ferreries, i l'altra directament cap a Ciutadella, que fou dissolta per l'aviació a Es Mercadal. A més, el comandant Serra dirigí la Companyia Ciclista cap a Ciutadella, però fou dispersada a la Costa Nova pels trets dels franquistes. Els franquistes també guanyaren a Es Migjorn i

la posició de Llucalari no obeí l'ordre de disparar damunt Ciutadella. A Catalunya, part de la Divisió 105 embarcava per anar a Menorca, mentre que des de Mallorca l'aviació italiana es preparava per bombardejar (Fornals, 2015: 114). Amb aquestes condicions, únicament es va produir un breu enfrontament armat a Ferreries, el 8 de febrer del 1939, que acabà amb la rendició als franquistes.

La nit del 8 al 9 de febrer Sartorius ordenà l'alto al foc i encarregà al coronel Usseleti l'organització de l'evacuació dels republicans, que havia de tenir lloc en el *Devonshire*. Però només 450 persones, entre les quals hi havia dones i infants, pogueren embarcar en aquest buc, que salpà en direcció a Marsella. Altres 77 refugiats marxaren a bord del motoveler *Carmen Picó* fins a Alger, des d'on serien transportats a França. La majoria d'exiliats acabarien concentrats al camp d'Argelers. Els que no pogueren fugir van ser perseguits per les noves autoritats militars (Murillo, 1997: 40). Així, la intervenció britànica a través del *Devonshire* es convertí en una esperança frustrada per als republicans, que, després de tot l'esforç invertit en la fortificació de l'illa, no tingueren la possibilitat de continuar lluitant ni de fugir. Aurora Mir Martí (1919 - 2010), natural d'Alaior, recorda molt bé la sensació d'engany a les seves memòries. Era l'al·lota d'en Porvenir, un dels combatents de la Companyia Ciclista que fou dispersada a la Costa Nova, i son pare, amb 50 anys, s'havia presentat voluntari a les files republicanes i l'havien destinat a la posició d'Infanteria de l'Arenal d'en Castell:

En sortir del túnel, i per darrera vegada, vam entrar a la Casa del Poble. Hi havia el comandant Guerra que tenia la paraula i, en aquell moment, cridava:

—... i vosaltres, les dones, manteniu-vos com sigui, amb garrots, amb graneres...; però lluitau, no us deixeu vèncer!

En sentir allò, em va entrar una por atroç. Anàrem, primer de tot, a can Porvenir i pel carrer ens van dir que hi havia un vaixell al port de Maó que sortiria i ens duria a França, que hi havia hagut un acord i que uns altres vaixells ja havien partit amb bastanta gent. Però n'hi havia hagut d'altres que havien estat detinguts. El pare d'en Porvenir era un d'aquests. No en sabíem res. Vam decidir anar-nos-en, però abans passàrem per ca nostra a arreplegar un poc de cosa. En aquell moment, sentírem cops a la porta del pati. Què devia ser allò? Amb un tremolor ho anàrem a mirar: es tractava d'en Porvenir, que, mig mort de fatiga, venia del Front de Ferreries i havia fugit [...].

Just que es va haver recuperat un poc, li diguérem que s'havia fet un pacte per permetre la sortida de l'illa dels vençuts i vam decidir que tots dos ens n'aniríem. Però, abans de partir, vaig escriure unes retxes per a mon pare i les hi vaig enviar amb un jove vesí que tenia bicicleta, en Tomàs Barber, en Tomàs *Ferri*. Li deia:

—Mon pare, veniu tot d'una, recolliu na Cèlia i ma mare i veniu al port de Maó, on hi ha un vaixell, i allà ens trobarem. S'ha firmat un pacte. Podrem passar a França tots els que hi arribem a temps.

Tot va ser un engany. Les darreres embarcacions que intentaren sortir del port ja havien estat detingudes. Mon pare, a peu des de l'Arenal d'en Castell, va arribar fins a Alaior i, després, amb na Cèlia i ma mare, es va dirigir cap a Maó. [...]. Com que no hi havia manera que ens poguessin trobar, entre tota aquella gernació, es refugiaren a ca la cosina Maria i en Mevis *Tix*, que ja s'havien establert a Maó, i aquest li va dir a mon pare:

—Conco, no vos mogueu d'aquí, que no hi ha pacte, ni vaixell. Vos han enganat!

En Mevis era de dretes, però amb mon pare s'estimaven molt i es respectaven perquè s'havien ajudat un a l'altre en la joventut. Volia evitar com fos que mon pare vingués on suposava que érem nosaltres perquè sabia que d'allò no se'n podia esperar res de bo.

En Porvenir i jo, amb sa mare i n'Alba i en Liberto, anàrem cap a Maó a peu per la carretera amb la idea d'embarcar-nos [...]. Tothom estava desorientat i no sabia ningú si de ver sortiria cap vaixell [...].

Aviat va córrer la notícia que l'endemà de matí sortiria un altre vaixell i se n'hi podria anar tothom qui volgués [...]. Tot just va començar a clarejar, anàrem cap al moll. No hi havia vaixell, però de per tot apareixia gent que se'n volia anar. [...]. Al cap d'un moment, ens acordonaren pels dos costats apuntant les metralladores cap a nosaltres. Passaren soldats a escorcollar-nos i, cridant, demanaven:

—Cuchillos y navajas! Cuchillos y navajas!

Vaig avisar alguns companys que se cercaven per reunir-se que s'espargissin perquè entre nosaltres hi havia espies. Després es donà l'ordre de fer pujar tota aquella gent per la costa d'en Rotxina, que conduïa a la Plaça de les Verdures, i se'ns va atracar gent que ens insultava [...]. Continuàvem pujant i sempre vigilats i, en arribar a la plaça, molts ja hi quedaven detinguts i els conduïen a les cel·les que hi havia allà, a la plaça mateixa (1).

La fortificació de Son Bou dins el context de l'illa

Algunes defenses de costa s'havien construït abans de la Guerra Civil. Llucalari, al costat de Son Bou, era una de les quatre posicions artilleres de costa que ja existien des del 1931, quan la Segona República corroborà el contracte de compra firmat per Primo de Rivera amb la casa Vickers - Armstrong per fortificar la costa oriental de Menorca, Ferrol i Cartagena. Així, abans del 1936 ja era un enclavament protegit amb bateries de costa i antiaèries i comptava amb canons de patent anglesa de l'última tecnologia de dos calibres: de 38,1 i de 15,24 cm (Fornals, 2015: 12-13, 44).

A més, el 1934 la platja de Son Bou ja estava envoltada per una xarxa de línies telefòniques que connectava estratègicament els llocs amb més visibilitat sobre la costa: Llucalari, Torressolí i Talis (2). Durant la guerra, les comunicacions de les posicions de costa d'Infanteria amb el Comandament de la Defensa es farien per via telefònica, per la qual cosa s'hagueren de col·locar més pals i cables sobre el terreny. Abans del 1936, una línia connectava Ciutadella i Maó per l'interior, passant per diferents pobles i bateries, i al final de la guerra s'havien configurat dues línies paral·leles a aquesta, una a la costa sud i l'altra a la costa nord. Son Bou tenia un telèfon connectat amb la centraleta de Lucasaldent, que a la vegada connectava amb les bateries de Llucalari i Torressolí i amb les centrals d'Es Migjorn i Alaior. Aquesta última, en la línia telefònica interior, connectava amb la de Maó (Fornals, 2015: 107-110).

Només un mes després de l'inici de la guerra, coincidint amb el fracàs de Bayo a Mallorca, Menorca ja es preparava per a possibles desembarcaments. El 23 d'agost del 1936 ja s'estava construint un polvorí a Cala en Porter (3) —cala situada només a 5,5 km de Son Bou— i a partir del 30 d'octubre la Infanteria es desplegaria a les posicions de costa, després que un decret del Ministeri de Guerra militaritzés i posés al servei del Govern tots els homes d'entre 20 i 45 anys d'edat que tinguessin bona salut (4). La referència més antiga al destacament de Son Bou és només de quatre dies després: una nota de la Direcció General de Seguretat de Maó, del 4 de novembre, que cita Rafael Baget Botet com a Caporal d'Infanteria de la posició de Son Bou (5). L'1 de desembre, la intensitat del trànsit al camí de Son Bou era tal que l'Ajuntament d'Alaior l'havia d'arreglar (6). Especialment, urgia recompondre el tram que arrancava de l'encreuament amb la carretera militar de Llucalari fins a la platja.

De fet, Son Bou era una de les platges que els rebels tenien com a possible per efectuar un desembarcament: una *Información sobre Menorca* del 15 de novembre del 1936, procedent de la Comandància Militar de Balears, a l'apartat "Zona de desembarco" deia que "la costa sur nos ofrece el magnífico Arenal de Son Bou y las calas de Santa Galdana, Macarella y Son Saura" (Massot, 2009: 34). A la costa nord, consideraven adequades les cales Morella i Presili, l'Arenal d'en Castell, cala Tirant, les cales compreses entre el cap de Cavalleria i les Illes Bledes i cala Algairens. Tot i això, l'informe conclouia

que, per la seva proximitat a Maó i per evitar la zona d'altures —és a dir, muntanyes i penya-segats que obstaculitzessin l'avanç de les tropes—, “el terreno aconseja hacer el desembarco al este de las colinas centrales” (Massot, 2009: 34).

Poc després de l'arribada de Brandaris a l'illa, l'11 de desembre, arribarien dos Tinentes Coronels d'Enginyers, Miñambres i Tenllado, i començaria la construcció de les defenses a les platges i cales, a càrrec del Grup Mixt d'Enginyers de Menorca (Fornals, 2015: 28). Els treballs de fortificació requeien en mans de companyies formades per civils i militars, enquadrades dins batallons. Un 30% dels obrers serien paisans i, la resta, soldats d'Infanteria enquadrats dins les forces de Sapadors. El 10 de juny del 1937, Manuel Miñambres escriu quines fortificacions havia de construir cada companyia: un niu de metralladores i una bateria d'obusos de trinxera que s'ajustessin a les plantilles vigents, obres que havien d'estar cobertes a prova de metralladores (7). A més, des del 19 de març havien començat a col·locar filferro de pues a les platges de l'illa (8).

El progrés de les obres depenia de l'abastiment dels materials necessaris, que arribaven en vaixell pel port de Maó. Així, per continuar la col·locació del filferro, el 3 de juliol Manuel Miñambres va haver de demanar a José Brandaris que fes una comanda de 50 tones (320.000 m) més de filferro i de 500 kg de grapes. A més, a vegades sobre el terreny sorgien necessitats imprevistes, com la d'usar piques de ferro per subjectar el reixat de filferro a la costa rocosa del sud de Ciutadella (9). L'expedient sobre les necessitats i existències de ciment a la Base Naval per a les obres de fortificació mostra com l'escassetat d'aquest material retardava l'acabament de les obres. En aquest cas, les existències s'havien de dedicar al que fos més urgent: en una nota escrita datada del 24 de març del 1937, Brandaris ordena a Miñambres que, davant l'aturada de les obres del camp d'aviació, del quarter d'Infanteria de l'Explanada, de l'allotjament de les pedreres de Cornia, de diverses bateries i de les obres de fortificació de campanya a càrrec d'Infanteria, continuï l'acabament de les cobertes de les bateries Krupp de Bella Miranda, Coves Velles, Torressolí i La Mònica (10).

Mentre els homes treballaven en les fortificacions, les dones revolucionàries participaven en l'organització de les provisions que poguessin fer falta en cas d'enfrontament. Així, les dones del Sindicat d'Oficis Varis d'Alaior i d'altres agrupacions obreres utilitzaren les teles que s'havien extret de les esglésies per confeccionar robes sanitàries per als hospitals de sang. El 29 de juny l'Ajuntament acordà la creació d'una caixeta on dipositar-les, que es guardaria a la casa consistorial (11). Una altra ocupació de les dones era l'organització de tómbols i de campanyes per recaptar diners, com la campanya “El abrigo del soldado”. Per fer-ne propaganda cantaven aquesta cançó:

—Somos niñas y queremos cooperar
todas juntas para “El abrigo del soldado”.
Pronto todas bailaremos a compás,
cantaremos y diremos sin cesar:
—A cooperar para el abrigo del soldado,
a cooperar para el abrigo del soldado! (12)

Per la seva part, els soldats retornaven les ajudes dels seus conciutadans amb donatius que podien tenir diferents funcions. El 20 de gener del 1937, els artillers i classes de tropa de guarnició de Llucalari efectuaren un donatiu de 540 pessetes (ptes.) per a atencions d'assistència social (13). El 18 de setembre del mateix any, el Capità de les forces destacades a Son Bou comunicà que s'havia realitzat una subscripció entre els oficials, suboficials i tropa que havia permès entregar 1.915 ptes. i 50 cèntims en benefici dels obrers sexagenaris i impedits d'Alaior. El 15 de març del 1938, el destacament de

Talis, pertanyent al 6è batalló d'Infanteria, donà 130 ptes. també per als obrers ancians i impedits de la població (14).

Segons Murillo (1997: 31), la Infanteria estava composta per dues brigades de tres batallons cada una. La construcció de trinxeres a les costes de Menorca havia començat el 15 d'octubre del 1937 i hi treballaven els batallons de reserva, composts per un total de 1.100 homes. Treballaven els matins i cobraven 5 ptes. per dia de feina (15). Segons un informe de febrer del 1938 elaborat per la Comandància d'Obres i Fortificació, hi havia més de sis companyies a cada un dels tres batallons i, a més, una companyia independent a Alaior (16). La Quarta Companyia del Tercer Batalló s'encarregava dels treballs de la zona que ocupa des de Cala Rafalet fins al barranc de Sant Tomàs, els dimarts, els dijous i els dissabtes. Cobria, per tant, tota la zona de Llucalari, Son Bou i Talis. La companyia independent d'Alaior, formada per tres companyies menors i tres seccions de personal de 50 a 55 anys, s'ocupava principalment de les obres de Cala en Porter.

El model de funcionament d'una companyia de treballadors, aplicable a totes les posicions de l'illa, era el següent: dins cada companyia hi havia una "Escuadra de explanación y de destrucción" i una "Escuadra de albañiles, carpinteros y taladores". Els primers utilitzaven pics, pales, palanques, picasses, aixades i cabassos. Els segons utilitzaven destrals, serres, martells, paletes, aixes, punters, regles i cabassos. La feina d'aquestes dues esquadres es completava amb la de dos ferrers, que necessitaven una farga. A més, eventualment podien necessitar fer ús d'explosius (17).

L'1 de novembre del 1937 José Brandaris regulà les condicions de les obres d'atrinxerament, segons els acords presos amb el Front Popular de Maó i les sindicals obreres C.N.T. i U.G.T. Estableix que:

- 1) Les obres de fortificació de línies atrinxerades seran executades per treballadors voluntaris i forçosos. Els treballadors rebran una gratificació per cada tipus de construcció acabada, des de 100 ptes. per un niu de metralladores en pedra fins a 30 ptes. per un niu d'esquadra de fusells en terra, una part proporcional de la qual podran cedir voluntàriament per sufragar les obres de fortificació que es continuïn fent.
- 2) Cada ajuntament formarà petits grups de 4, 6 o 8 homes per treballar en cada obra, sota la supervisió de l'enginyer encarregat. I en cada grup hi ha d'haver un picapedrer o d'ofici similar i un element polític responsable.
- 3) Cada grup treballarà tres dies alterns a la setmana i només els matins, de les 6 a les 13 h.
- 4) Hi hauran de participar tots els homes aptes per fer feina, encara que en el seu dia haguessin estat declarats inútils per al servei militar.

El 25 de gener del 1938 s'hagueren d'introduir reformes en aquestes condicions. L'escassetat de camions provocava problemes per poder arribar al lloc de feina i els treballadors pagesos no podien deixar d'atendre les tasques del camp. Així, en comptes de tres dies alterns, els grups treballarien dos dies a la setmana, un matí i un dia sencer. D'aquesta manera, s'eliminava un dia de possibles problemes de mobilitat, l'obrer aprofitaria més la jornada i, alhora, tindria menys interrupcions en les seves activitats quotidianes. Els mesos següents, les autoritats militars i municipals intentaren solucionar aquests problemes, que encara persistien. Així, el 9 de març, el Coronel Cap de la Base Naval de Maó escrivia que necessitava saber el "número de coches que se dispone y que puede requisarse y personal que puede transportarse en un viaje, al objeto de establecer turnos si precisara" (18). Els mateixos dies, un ban dictat pel Delegat del Govern de la República a Menorca obligava els ajuntaments de l'illa a fer llistes de tots els vehicles de tracció mecànica i animal –així com dels animals de tir– que posseïen tots els ciutadans. El pagès de Son Bou, Antoni Pons, disposava de tres mules, un carro i un carretó (19). D'altra banda, el 14 de juny del 1938 el Consell Municipal d'Alaior concedeix la sortida de files

de 108 soldats pagesos durant el temps que duri la sega, “con el fin de atender a toda urgencia el levantamiento de la actual cosecha de cereales” (20).

L'escassetat d'aliments a l'illa en diferents períodes al llarg de la guerra (21) havia induït el Consell Municipal d'Alaior a dur un control estricte dels aliments que es produïen al municipi a través d'una Junta d'Abastiments. L'acta municipal d'Alaior del 30 de desembre del 1937, per exemple, relata que la sessió ordinària d'aquell dia autoritzà el sacrifici de porcs alimentats amb aglans, i que s'acordà repartir unes quantitats de cafè, vi i sucre entre la població civil i la militar (22). L'acta del 26 d'abril del 1938 acorda la fixació del preu del formatge i dels ous i la distribució d'unes partides d'oli i de sal (23). L'acta del 26 de juliol del 1938 dona compte de les mancances en abastiment de llet al municipi, per la qual cosa proposa fer una crida “a todos los payeses de este término municipal para que procuren suministrar a la población la mayor cantidad de leche que sea possible, para poder atender a las necesidades de las personas enfermas” (24).

Pel que fa al progrés de les construccions de Son Bou, un escrit de la Comandància d'Obres del 9 de febrer del 1938 —un any abans de la rendició— citava una bateria en construcció, un polvorí i un cos de guàrdia (Fornals, 2015: 42). Una nota del Major d'Enginyers, Benito Carrillo Torres, a Manuel Miñambres cita que al terme d'Alaior també s'estava picant un “Refugio Hospital (enterrado)”, amb capacitat per a 50 llits (25). Possiblement es tracta de l'hospital rupestre de Son Bou, ja que no en coneixem cap altre en el municipi que es trobi enterrat sota la roca.

Dins el poble d'Alaior s'havien construït 172 m de túnel com a refugi antiaeri per a 517 persones i estaven en construcció 548 m més de túnel per a 1.650 persones (26). Tot i que els bombardejos a Menorca al llarg de la guerra es produïren majoritàriament sobre la zona de Maó (Fornals, 2015: 35-36), el Consell Municipal d'Alaior adquirí una sirena d'alarma amb suficient potència sonora per avisar els habitants de les cases més allunyades (27) i el 21 de juny del 1938 la Junta Local de Defensa Passiva obligà a pintar les parets de les cases de gris fosc perquè no es veiessin d'enfora (28). Aurora Mir descriví a les seves Memòries la sensació d'angoixa que es vivia dins els refugis antiaeris els darrers moments de la guerra, quan els bombardejos damunt l'illa s'intensificaren:

El mateix capvespre, que era el del 8 de febrer, decidírem, ja més tard, anar-nos-en totes amb el concho en Perico a un refugi que fos més segur, perquè es veia que aquella nit n'hi hauria d'haver una de grossa. Anàrem al que hi havia davall cas *Corbo*, davant l'Hospital, que partia d'un antic soterrani. Entre els refugiats, hi havia gent de tots els colors i de totes les tendències i allò era una guerra civil; per tant, no es podia parlar de res ni podíem confiar en ningú. Teníem fred, molt de fred, por i nirvis. Asseguts en aquells bancs, incòmodes per passar-hi una nit sencera, i pitjats com a pinxes de cubell, esperàvem, tremolant de fred, de por, de nirvis... No podíem fer res. Ni sortir a respirar a fora. Només esperar. Quina nit! (29)

L'agost del 1938, el recent creat Batalló Disciplinari de Treball núm. 7 passaria a ocupar-se de les obres de fortificació de l'illa, fins llavors a càrrec del Grup Mixt d'Enginyers de Menorca. Estava compost per una Plana Major i quatre companyies formades per reclutes voluntaris afectes a la República. Depenia del Governador Militar quant a disciplina i de la Comandància d'Enginyers pel que fa a les obres (Fornals, 2015: 30).

Les fortificacions es continuaren construint fins al final de la guerra i algunes van ser reutilitzades pel règim franquista. En un telegrama del 12 de juliol del 1939, el Governador Militar pregunta al Cap de la Comandància d'Obres i Fortificació de Menorca si s'han retirat les portes i finestres de “los locales Hogar Combatiente de la Posición Son Bou”. El dia següent, l'Enginyer Comandant notifica que “por esta Comandancia no han sido retiradas” (30). El 30 de setembre del 1943, el nou govern militar de Menorca proposa posar els locals de l'Estància de Son Bou en condicions d'habitabilitat, i el 5 d'octubre proposa fer una reforma valorada en 6.520 ptes. a dos dels locals, que coincideixen en

ubicació i en dimensions amb el que nosaltres hem identificat com l'Hogar del Soldado i la Plana Major (31). Desconeixem si la reforma es dugué a terme, però l'estat actual de les construccions no sembla mostrar-ne cap ús continuat des de fa molt de temps.

Les defenses republicanes de Son Bou a dia d'avui

Actualment Son Bou és una zona turística gràcies a la seva platja d'arena fina i aigua blava, emmarcada entre la punta de Na Redona (a Talis) i el Penyal de Son Bou. Amb 3 km de longitud, és la més llarga de Menorca i compta amb un nucli d'hotels repartits en dues cadenes hoteleres, un complex de supermercats, botigues, bars i restaurants, així com nombrosos apartaments de particulars. Entre les construccions actuals, restes patrimonials de diferents èpoques testimonien la presència humana a la zona des de la prehistòria i s'exploten com a recurs turístic. No obstant això, les de la Guerra Civil estan, en la seva majoria, invisibilitzades i en procés de degradació.

Del conjunt de defenses republicanes de Son Bou en queden els edificis següents:

1. El Cos de Guàrdia (Fig. 2, núm. 1): lloc de vigilància de les entrades i sortides a la zona militaritzada.
2. La Plana Major (Fig. 2, núm. 2): edifici dels oficials.
3. L'Hogar del Soldado (Fig. 2, núm. 6): cantina dels soldats.
4. Un hospital de sang rupestre (Fig. 2, núm. 5), reutilitzat després com a bouer.
5. Nius de metralladores, trinxeres (Fig. 2, núm. 3) i uns 300 metres de túnels (Fig. 2, núm. 4, 10 i 14), una part dels quals estan connectats amb l'hospital.
6. Diverses coves d'una necròpolis prehistòrica reutilitzades com a amagatalls i llocs de pernoctació i vigilància (Fig. 2, núm. 7, 11 i 13).
7. Una garita que aprofita una balma natural (Fig. 2, núm. 12).
8. Un petit blocus o "Blocao de Baix" (Fig. 2, núm. 8).
9. Un parapet, ja dins la finca de Llucalari però més relacionat amb la posició d'Infanteria de Son Bou (Fig. 2, núm. 9).

A més, la investigació d'arxiu i la història oral testimonien l'existència, durant els anys de post-guerra, d'un altre blocus ("Blocao de Dalt"), d'una arma artillera sobre el penya-segat i del reixat de filferro amb punxes que havia recorregut totes les dunes fins a la punta de Na Redona (32). La part central de l'arenal quedava fortificada gràcies a l'aigua del Prat de Son Bou, zona humida que hauria dificultat l'avanç cap a l'interior. El destacament d'artilleria de Llucalari hauria cobert l'accés a la platja i més enllà, tota l'àrea compresa entre el nord de Mallorca i el Cap d'Artrutx. Més a l'interior, el polvorí del Barranc d'en Rellotge, que encara es conserva, guardava tota la munició necessària en cas d'atac.

La disposició estratègica en el terreny de les defenses de Son Bou ens permet dividir-les en tres sectors diferenciats per les connexions visuals que s'estableixen entre elles:

Sector 1: Correspon a la part occidental del Penyal de Son Bou. S'hi troben el Cos de Guàrdia, la Plana Major, un tram llarg de trinxera, un túnel, l'hospital de sang, l'Hogar del Soldado i algunes coves. Aquests edificis estan camuflats en la roca de tal manera que no són visibles des de la platja ni des de la part oriental del penyal. En canvi, des d'allà, la platja es podia veure perfectament —actualment no ho podem percebre a causa de la presència d'hotels—.

Sector 2: Correspon a les defenses arran de mar, és a dir, el Blocao de Baix, el desaparegut Blocao de Dalt, el parapet de Lluçalar i el filferro de pues ja inexistent. Són visibles des de qualsevol lloc del penyal, però estan camuflades de la vista des de la mar. Des d'allà s'observa perfectament el costat oriental del penyal, mentre que les edificacions de l'occidental eren menys visibles.

Sector 3: Correspon a les edificacions del costat oriental del penyal (Fig. 3), és a dir, a les modificacions que es feren a les coves prehistòriques, a un tram de túnel amb niu de metralladores, a un polvorí i al canó desaparegut situat a la part superior de la Cova Gran. Des d'aquí només es veien les edificacions de la platja, ja que les del Sector 1 quedaven fora de l'abast visual.

Tot i que aquesta divisió no és històrica, ens permet comprendre per què els edificis més importants, com la Plana Major i l'hospital de sang, es troben al Sector 1, la zona més camuflada i amb més poder de visibilitat. També explica la necessitat de les modificacions de les coves prehistòriques del Sector 3 amb l'obertura de pous de fugida i de sortides laterals i posteriors.

Pel que fa a la protecció legal dels elements que encara no han desaparegut, segons la Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears, els nivells de protecció del patrimoni històric són els següents: 1) Bé d'Interès Cultural (BIC): els béns mobles i immobles més rellevants del patrimoni històric de les Illes Balears. 2) Bé Catalogat (BC): aquells béns mobles i immobles que, tot i no tenir la rellevància que els permetria ser declarats BIC, tenen prou significació i valor per constituir un bé del patrimoni històric a protegir singularment (Govern de les Illes Balears, 1998: 19767). Entre el patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou hi trobem Béns Catalogats pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* (Taltavull, 2010) i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric de Menorca* (Consell Insular de Menorca, 2021). A més, aquest darrer catàleg inclou la categoria de "subelements de patrimoni", que vincula a un BC o BIC. A Son Bou cap d'ells no és BIC, tot i que la necròpolis prehistòrica que modifiquen sí que ho és. Per això mateix, la delimitació dels graus de protecció a les coves resulta ambigua i no concreta quin element deixa de ser BIC per ser "subelement de patrimoni". De fet, algunes d'aquestes edificacions han estat reutilitzades com a habitatge d'estiueig pels habitants d'Alaior des de finals dels anys 40, seguint la tradició iniciada almenys des de principis del segle XX d'anar a fer vacances a les coves de Son Bou. Altres van ser aprofitades pels pagesos del lloc com a refugi per al bestiar (33). És per això que sovint hi trobem afegits posteriors a la guerra que han intentat adaptar l'edifici a altres usos. Si considerem dignes d'estudi i de protecció les modificacions que feren els soldats a les coves existents, també hem de considerar com a testimonis de la història algunes d'aquestes adaptacions posteriors, que són el record dels inicis de la tendència de fer vacances devora la mar en època preturística i que ens parlen d'una tradició centenària que segueix viva a dia d'avui.

El Cos de Guàrdia

Actualment només queden les restes del que havia estat l'edifici on els soldats de guàrdia custodiaven l'entrada al camp de fortificacions de Son Bou (Fig. 5). Està situat, de fet, a un punt elevat del camí antic que partia des d'Alaior, punt des d'on es començava a veure la mar.

Construït en pedra i morter, la llinda de la porta estava feta d'un tronc sense polir (Olives, 1987: 31). Era un edifici rudimentari (Fig. 4), fet amb la tècnica constructiva tradicional de les construccions agràries de la pagesia, és a dir, amb els materials disponibles a l'entorn immediat. Per garantir l'estabilitat, les parets són més amples a la base i es fan estretes a mesura que augmenta l'altura. L'interior conserva restes de referit de morter de calç i presenta un munt de terra i còdols que, segurament, són els materials caiguts de l'edifici. Dels costats estrets, la paret oest, que és la que es conserva millor, té una

alçària màxima d'1,80 m. La paret est ha desaparegut per complet i només en podem distingir el basament. La coberta també ha desaparegut.

No està protegit per cap catàleg de patrimoni. Se situa a les coordenades X: 39.89940 i Y: 4.08362.

La Plana Major

El *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* descriu aquest edifici com a "Caserna militar" (Consell Insular de Menorca, 2021), tot i que les fonts orals especifiquen que havia estat el punt de reunió dels oficials o de la "plana major" (34). Encara es troba sencer, tot i que la façana, la teulada i els usos que ha rebut han estat variats des de l'inici de l'època turística. Sabem, així, que durant un temps s'hi guardaren velomars, gandules i para-sols (35), per la qual cosa les obertures de la façana foren ampliades.

Construït amb cantons, presenta una façana decorada amb motlures blanques de formes geomètriques. La teulada, a dues aigües, actualment és feta de taulers d'aglomerat pintats de poliuretà vermell impermeabilitzant. L'interior no presenta restes de compartimentació. Tota la paret oest té pals clavats que sobresurten a mode de penjadors, potser afegits en un moment posterior a la guerra. De fet, la part exterior d'aquesta paret està reforçada amb una altra paret afegida a mode de contrafort, construïda amb pedra de l'entorn i ciment. L'edifici està clavat al sòl de tal manera que el nivell de terra dels costats augmenta així com ens apropem al fons de l'edifici. Les parets estan en bon estat, amb l'altura original i sense trencs. La teulada, en canvi, està foradada i podrida. La façana presenta rascades a la pintura.

La Plana Major és BC pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, amb el número SBOM02.

L'Hogar del Soldado

Es tracta de la cantina dels soldats (Fig. 6). A diferència de la resta d'edificacions, està orientada d'esquena a la línia de costa, ja que no tenia una funció defensiva tan important. Tot i això, l'edifici està encastat a la roca, de tal manera que, al fons, presenta un refugi excavat en forma de túnel. Damunt aquesta roca posterior, una paret prima fa de parapet. Sota la teulada, un forat quadrangular amb els costats arrodonits permetia sortir per damunt l'edifici.

És una construcció de blocs de planta quadrada de 5,80 x 5,80 m, que destaca per la façana grisa amb motlures blanques de formes geomètriques. Del mateix estil constructiu que la Plana Major, l'interior presenta més decoració, ja que s'hi conserven sanefes i esgrafiats amb motius vegetals. El terra està enrajolat amb rajoles hidràuliques en escacat i presenta un rodapeu d'estuc. L'edifici està molt deteriorat, tot i que les parets estan senceres. A l'exterior, la façana apareix sense portes ni finestres, amb les motlures des pintades i sense les lletres que segurament deien "Hogar del Soldado" o "Hogar del Combatiente". També ha desaparegut l'escut republicà que hi havia hagut al coronament de la façana, de forma geomètrica (Taltavull, 2010: 401). A l'interior, les rajoles estan cobertes de runa i les parets han perdut bona part dels esgrafiats. El refugi és ple de fems i la teulada, sostinguda per bigues de fusta i canyís, ha passat per ull.

Compta amb la protecció com a BC pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, amb el número SBOM03.

L'hospital de sang

Descrit al *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* com a posició defensiva (Consell Insular de Menorca, 2021), la funció com a hospital la coneixem per la memòria oral (36) i pels indicis que ens ofereix la documentació de l'època. Està camuflat per la vegetació de tal manera que només es veu a pocs metres de distància. Tot i això, és un edifici de grans dimensions, ja que la façana té uns 20 m de longitud i la sala central fa 6,20 m de profunditat per 10,40 m d'ample.

La façana, de roca viva, consta de tres obertures d'entrada i sortida amb volta de canó i amb espitlleres entre elles (Fig. 7). L'interior havia estat emblanquinat. Compta amb un passadís que recorre la part interior de la façana, dividit per nius de metralladores, i amb dos espais amples: el primer presenta una columna central i s'hi troben abeuradors per al bestiar, afegits en l'adaptació per a usos agrícoles. El segon, a la dreta d'aquest, és més petit i connecta amb un tram de túnel cegat. A l'extrem esquerre, el passadís condueix a una gran cisterna, que arreplega l'aigua de les canalitzacions del terrat de la construcció.

L'edifici es troba en bon estat. No obstant això, presenta molta humitat, que ha tenyit les parets interiors de floridura. La saleta que enllaça amb el túnel és la més deteriorada, ja que és plena de pedres grosses i sauló provinent de l'erosió del túnel i de l'obertura a l'exterior. La cisterna continua en funcionament i es troba en bones condicions gràcies al manteniment que en fa l'habitant temporal de la cova del costat, que aprofita l'aigua per rentar i escurar (37).

L'hospital de sang està protegit com a BC pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, amb el número SBOM07.

Les trinxeres

La trinxera més important (Fig. 8) es troba al Sector 1, a mig camí entre la Plana Major i l'hospital de sang. És un tram ondulant d'uns 30 m de longitud i 1,80 m de fondària, que condueix a l'entrada d'un túnel. Presenta una paret de pedra i morter a l'inici, a la part que mira a la mar, i després la paret desapareix per donar pas a l'obertura en la roca mare. Encara s'hi observen les marques del picat. L'estat de conservació és bo: La paret de pedra i morter es conserva quasi sencera, únicament amb un fragment desmuntat a l'inici, i és totalment transitable, sense còdols ni vegetació que impedeixin el pas. Està protegit com a subelement de patrimoni vinculat a l'hospital de sang pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*, que li dona el número TX/SBO.M07.

Al Sector 3 trobem dos petits trams de trinxera, d'entre 2 i 3 m de longitud, construïts a mode d'amagatalls o garites. Cap d'ells està protegit. El primer es troba a X: 39.89551 i Y: 4.08101 i el segon a X: 39.89555 i Y: 4.08104. Han estat reutilitzats pels habitants contemporanis de les coves de tal manera que el primer s'ha convertit en un vàter, amb una teulada d'uralita i una porta que tanca l'espai, i el segon guarda un matalàs d'espuma i teles velles. Aquest darrer durant la Guerra Civil havia estat cobert per una teulada de rama i hi havia soldats a dins que hi feien guàrdia (38).

Els túnels

Hem localitzat tres túnels de la Guerra Civil a Son Bou. El més gran (Fig. 9) es troba al Sector 1 i connecta la trinxera amb l'hospital de sang. De traçat ondulant, a l'interior presenta diversos nius de metralladores i pous de fugida. Després d'uns 55 m de traçat lineal, el túnel es bifurca en dos: un tram va en direcció sud-oest, cap a l'hospital, i l'altre va en direcció nord-oest i surt al costat d'una cova. Aquest darrer tram presenta una galeria superior, visible per les obertures d'accés entre les dues galeries. En una d'aquestes podem llegir la inscripció "AÑO 1938", tal i com ens va fer veure P. Perea (39). No està

totalment explorat, ja que presenta trams esfondrats que impedeixen el pas, però la longitud total accessible és d'uns 130 m sense comptar la galeria superior. El *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* el protegeix com a subelement de patrimoni amb la signatura TN1/SBO.M07. A més, fa referència a dos altres túnels al mateix sector (TN2/SBO.M07 i TN3/SBO.M07) que no hem pogut localitzar durant el treball de camp, però que per la mateixa vinculació numèrica amb l'hospital de sang podrien ser els trams inaccessibles del primer que hem descrit.

Al Sector 3, a la part alta de la necròpolis, un túnel de grans dimensions recorre transversalment tota una zona de coves. De fet, està descrit al *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* com a "Túnel que connecta tres coves d'allotjament militar" (Taltavull, 2010: 404). Segons G. Olives, aquest túnel havia estat el polvorí de què parla la documentació (40). El sostre derruït, en un tram entre coves, havia estat fet de volta de canó amb cantons de marès. L'erosió ens permet veure la mala qualitat de la roca, marès fluix que ha donat lloc a una gran quantitat de sauló. Els trams convertits en coves han estat molt modificats en els darrers anys, tot i que ja des dels 50 i 60 van ser aprofitats per famílies d'Alaior que hi anaven a estiuejar, sense que s'hi fessin aleshores alteracions significatives. Tot i això, encara s'hi observen les obertures rectangulars dels nius de metralladores, entre cova i cova. La sortida, ja dins la finca de Llucalari, està tapada de malesa i mig cegada a causa d'un moviment de terra i roques que es va fer a finals dels 70, en obrir un gran vial que partia de Llucalari, travessava el barranc del mateix nom i arribava gairebé fins a l'extrem del Cap Gros. Van ser justament aquestes obres les que van fer desaparèixer la base de la peça d'artilleria Nordenfeld. El *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* protegeix aquest túnel com a BC amb la signatura SBOM06.

A la part baixa de la necròpolis, hi trobem un altre tram de túnel que s'endinsa a la roca fins arribar a un niu de metralladores. Es troba davall d'una cova prehistòrica, els habitants contemporanis de la qual l'utilitzaven de magatzem. L'estructura es manté en bon estat, però el terra és ple de runa i deixalles, entre les quals matalassos d'espuma podrits i somiers rovellats. A causa de l'amuntegament de deixalles, el niu de metralladores és inaccessible des de dins, tot i que es pot observar des de fora, darrere la vegetació. El *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* el protegeix com a subelement de patrimoni amb la signatura NM/SBO.M06, de manera que el vincula al túnel anterior.

Les coves

Les coves de la necròpolis prehistòrica de Son Bou han estat molt modificades des de la prehistòria fins a dia d'avui. Per exemple, sembla que en època paleocristiana les coves que Plantalamor (1991: 485) anomenà Hipogeus 1 i 2 van ser rebaixades i adaptades a un possible ús com a capella sepulcral, fet demostrable per la presència de nínxols allargats al terra, que trobem també en altres coves.

La Cova Gran era una balma d'hipogeu que el 1920 va ser tancada amb la construcció d'una paret de pedra i morter de calç. Al poble d'Alaior hi havia hagut diversos brots de l'anomenada Grip Espanyola i una família va voler anar a aïllar-se a Son Bou, per la qual cosa adaptaren la cova a les seves necessitats. Durant la Guerra Civil els homes del destacament de Son Bou hi picaren un túnel que condueix a un pou de fugida, la sortida del qual s'ubica uns metres més amunt del penya-segat. Des del forat del pou de fugida, de forma ovalada i 1,50 m de diàmetre, els soldats haurien pogut escapar cap a la part superior del penyal anant cap a "Es Pas", situat uns metres enllà cap al nord, que permet escalar fàcilment fins al punt on hi havia el canó Nordenfeld (41).

Actualment el túnel està tapiat, de manera que la cova només té una obertura d'entrada i sortida. Això no obstant, la paret de tancament és prou endins per haver deixat un niu de metralladores dins la cova. Els habitants actuals de la Cova Gran utilitzen aquest tram de túnel per guardar-hi estris de pescar, però l'estructura es conserva perfectament i encara s'hi poden veure les marques del picat. El niu de metralladores (Fig. 10) ha estat

tapat amb una reixa metàl·lica, clavada a la paret amb llistons de fusta. L'obertura del pou de fugida ha quedat amagada entre la vegetació, cosa que la converteix en un perill per als vianants que surtin del camí. A l'interior, hi ha un amuntegament de runa, terra i restes d'arbres caiguts que impossibilita el recorregut cap a la cova a través del túnel.

La Cova Foradada, segons Lagarda (2008: 22), segurament absorbeix dues cavitats més petites que es devien trobar a cada costat d'una obertura central quadrada. Tota la façana està coberta per una paret de maçoneria on es deixaren les obertures d'una porta rectangular i dues finestres, una a cada costat. La coberta mostra actualment un fument i diverses canalitzacions per recollir l'aigua de la pluja (Fig. 11), que és conduïda a una cisterna present a l'interior amb el mateix sistema de recollida d'aigua que trobem a l'hospital de sang. Durant la Guerra Civil els soldats del destacament de Son Bou hi feren algunes modificacions per adaptar-la a les necessitats del moment. La més notable és l'obertura d'una sortida a la part posterior. Igual que passà amb la Cova Gran, l'ús de les coves per a finalitats militars requeria sortides alternatives a les obertures principals, ja que la seva ubicació a la part alta del penya-segat les feia molt visibles des del mar. En aquest cas, la paret de roca posterior era prou prima per poder picar-la en línia recta. A més, segons G. Olives, els soldats que hi dormien i vigilaven la platja van picar l'obertura del darrere perquè a l'estiu hi feia molta calor. Per això, si abans es deia "Cova de na Saleta", a partir de la guerra es va dir "Cova Foradada" (42). Aquesta cova segueix en funcionament com a habitatge d'estiu, de manera que està emblanquinada, amb el terra pintat de gris i amb lliteres en bon estat. L'obertura picada durant la guerra està en perfectes condicions estructurals i d'higiene. La cisterna segueix en ús i el terrat ha estat foradat per fer-hi passar dos tubs de xemeneia.

La Cova Enrajolada també pren el nom de la seva modificació durant la Guerra Civil. Segons G. Olives, els soldats del destacament de Son Bou que s'hi allotjaven hagueren de cobrir el terra de rajoles com a mesura per evitar les xinxes, que hi eren abundants (43). Avui en dia presenta una porxada feta de tela i una terrassa coberta de taulons de fusta al davant de la façana, fet que demostra l'ús recent de la cova amb finalitats d'estiu-eig.

Actualment almenys segueixen habitades: la Cova des Fadrins, la Cova Gran, la Cova Foradada, la Cova des Paparrí, la Cova d'en Rafel de Maó i la següent —que en realitat són dos trams del túnel SBOM06—, la Cova des Guarda, la cova del costat de la Plana Major i la Cova des Sastre Petit. Aquesta història recent de l'ús vacacional de la necròpolis talaiòtica no ha estat mai estudiada ni valorada, tot i que és el precedent directe de l'actual configuració de Son Bou com a zona turística. Tot això, en paraules de Lagarda, "debería plantearnos la cuestión del momento en que la necròpolis pasó a ser una ciudad de vivos y no de muertos" (Lagarda, 2008: 22).

La necròpolis prehistòrica de Son Bou i Llucalari està protegida com a BIC i al *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* apareix dividida en diferents conjunts històrics i un monument: Necròpolis de Son Bou (SBO01), Necròpolis i restes de Son Bou (SBO02), Necròpolis de Llucalari Nou/mitgera de Son Bou (LLU04), Necròpolis de Llucalari Nou (LLU02) i Hipogeu de Son Bou (SBO05). La Cova Gran forma part del conjunt LLU04, la Cova Foradada de SBO02 i la Cova Enrajolada de SBO01.

La garita

Situada al costat d'un portell del camí, aprofita una balma existent de fons convex, per la qual cosa l'espai interior és molt reduït. La paret afegida a la roca està feta de pedra i morter i apedaçada de ciment. El sòl interior està rebaixat, picat a la roca. A la paret nord presenta una sortida en forma de rampa, excavada a mode de trinxera, que condueix a Llucalari (44). L'interior de la cova havia estat emblanquinat, per la qual cosa conté restes de calç. La façana està degradada i la porta s'ha hagut de reconstruir diverses vegades, com mostren les restes dels marcs de fusta. A l'interior hi ha puces i molta humitat, per la qual cosa les parets estan cobertes de verdet. A més, s'hi guarden dues cadires

rovellades i dos matalassos florits, tot i que fa anys que no l'ocupa ningú per estiuajar. La sortida alternativa a mode de trinxera es conserva bé, tot i que algun estadà recent hi ha clavat una finestra amb vidres per evitar el corrent d'aire. Està protegida com a subelement de patrimoni amb la signatura X/SBO.M06 al *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric*.

El Blocao de Baix

És un blocaus quadrangular de sostre pla, fet de pedra i morter amb consolidació de ciment (Fig. 12). Presenta dues espitlleres orientades en direcció al Cap d'Artrutx, cap a Ciutadella. L'entrada és a la part oposada a les espitlleres, a través d'una obertura estreta amb les parets molt primes. Just al costat de la mar, està una mica enfonsat al terra de roques, de tal manera que l'alçària màxima exterior aproximada és d'1,50 m. La pujada del nivell de la mar en els darrers anys, així com l'ús del monument pels banyistes de la platja, en dificulten la conservació. Està ple de còdols, arena i brutícia (ampolles de vidre, llaunes...), per la qual cosa no s'hi pot entrar. El canal d'entrada té el sostre esfondrat i la cara exterior de les parets presenta líquens marins i salobre. És BC pel *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior* i pel *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* de Menorca, amb la signatura SBOM04.

Al costat del blocaus, damunt la platja, unes roques dibuixen la silueta semi-circular del que podria haver estat un petit niu de metralladores (Fig. 13). L'arena i les roques que hi ha dins l'obertura en dificulten la identificació, com també l'erosió de la penya. Si ho fos, seria similar al que es troba a la línia de costa rocosa del costat dret de la Caleta de Llucalari (Fig. 14), o als que podem veure units a la trinxera que recorre la costa de marès de davant la finca de Talis (Fig. 15). En tot cas, un estudi més detallat d'aquesta morfologia permetria saber si realment presenta marques de picat artificial o es tracta d'una coincidència per processos naturals. Ho vam poder veure l'estiu del 2020 a causa de la poca arena que hi havia a la platja, ja que normalment aquest tram de roques estava tapat. Se situa a les coordenades X: 39.8964274 i Y: 4.0783204.

El parapet de Llucalari

Gran paret de roques i terra d'uns 40 m de longitud per 2,5 m d'ample. Situat a les coordenades X: 39.89407 i Y: 4.07889, és paral·lel a la línia del penyal de Son Bou i mira cap a la platja i cap a Ciutadella. La façana presenta l'aspecte d'un marge, mentre que la part posterior, on es col·locarien els soldats per disparar, és un munt de roques desfet (Fig. 16). Entre les dues cares de roques hi ha una gran quantitat de terra, sobre la qual ha crescut una vegetació poc densa. La façana, que mira a la mar, es manté sense danys, mentre que la cara posterior està esfondrada. A més, en aquesta cara s'hi ha dipositat el sediment que baixa del penyal amb les pluges. La distància amb la posició d'artilleria de Llucalari, damunt el penyal de Llucalari, i la proximitat amb la resta d'elements defensius de Son Bou ens permeten situar-lo entre les defenses immediates de Son Bou. No compta amb cap tipus de protecció legal, ja que no apareix als catàlegs de patrimoni.

Conclusions

El patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou és fruit d'un esforç continuat de construcció que les forces republicanes de Menorca dugueren a terme com a estratègia de prevenció. Els rebels tenien l'Arenal de Son Bou sota el punt de mira com a possible lloc de desembarcament, encara que finalment entraren a l'illa per Ciutadella. Tot i que es posaren en marxa els procediments necessaris per repel·lir-los al front de batalla i des de les posicions d'Artilleria, una rendició forçada i enganyosa reduí l'estratègia republicana desplegada en el temps de dos anys i mig i en l'espai de tot el perímetre de l'illa a poc més de no res.

L'estat actual d'aquelles edificacions, moltes de les quals estan protegides legalment com a patrimoni, respon a un procés de degradació fortament influït per un seguit de reutilitzacions momentànies que no sempre han estat respectuoses. En canvi, els usos permanents més llargs en el temps, immersos dins l'activitat agrícola i ramadera i dins una tradició vacacional centenària, han aportat un cert grau de manteniment de les estructures.

La història de les defenses republicanes de Menorca, així, ha estat contínua fins fa pocs anys gràcies a l'aprofitament de les estructures arquitectòniques per a finalitats diverses. L'ús patrimonial pot esdevenir una nova manera de fer-les reviure en el temps present, atès que els anys que han passat des de la Guerra Civil ja ens permeten veure-hi no només un valor històric sinó també un valor d'antiguitat. No només la seva protecció sinó també la divulgació dels fets que les envolten formen part d'aquest ús patrimonial. Per això, també cal un cert grau d'actuació per consolidar el que en queda i frenar-ne el camí de la pèrdua definitiva.

Referències

1. Memòries d'Aurora Mir Martí [inèdit], Quadern II, "Postguerra" [traducció de Guerau Olives Mir], pàgs. 3-7 (Fons documental de Guerau Olives Mir).
2. Ho podem observar a la maqueta MTME 0194 del Museu Històric-Militar de Menorca, realitzada el 1934 per Benet Sintés Tudurí amb motiu de la visita de l'Escola Superior de Guerra.
3. AHM, DG 155.5/2.
4. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2923, Acta del 10 de novembre del 1936.
5. AHM, DG 155.5/2.
6. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, Acta de l'1 de desembre del 1936.
7. AMMn, carpeta 15, núm. 45.
8. AMMn, carpeta 15, núm. 43.
9. AMMn, carpeta 15, núm. 43.
10. AMMn, carpeta 15, núm. 47.
11. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2924, Acta del 29 de juny del 1937.
12. Memòries d'Aurora Mir Martí [inèdit], Quadern II, pàgs. 12-13. (Fons documental de Guerau Olives Mir).
13. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2923, Acta del 20 de gener del 1937.
14. AHM, DG 170.1/11.
15. AMMn, carpeta 15, núm. 46.
16. AMMn, carpeta 15, núm. 44.
17. AMMn, carpeta 15, núm. 46.
18. AMMn, carpeta 15, núm. 46.
19. AHM, DG 171.10/2.
20. AHM, DG 170.1/11.
21. El President del Comitè Executiu del Front Popular de Maó el 19 d'abril del 1937 escrivia al Delegat del Govern de la República a Menorca: "En esta Isla Menorca agotándose existencias pan aceite oliva y otros artículos alimenticios no existiendo sustitutos para los mismos pues nuestra Isla es pobrísima en producción agrícola" (AHM, DG 158.9).
22. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, Acta del 30 de desembre del 1937.
23. AHM, 170.1/11.
24. AHM, 170.1/11.
25. AMMn, carpeta 15, núm. 53.
26. AMMn, carpeta 15, núm. 53.
27. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2924, Acta del 21 de juliol del 1937.
28. AHA, *Actas de acuerdos municipales*, núm. 2924, Acta del 21 de juny del 1938.
29. Memòries d'Aurora Mir Martí [inèdit], Quadern II, "Postguerra" [traducció de Guerau Olives Mir], pàgs. 4-5. (Fons documental de Guerau Olives Mir).
30. AMMn, carpeta 102, núm. 38.
31. AMMn, carpeta 102, núm. 40.
32. Balbina Pons Olives [enregistrament: 11/8/2020], Eradi Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], AMMn, carpetes 15 i 102.
33. Eradi Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Mirna Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Margarita Mascaró Gomila [enregistrament: 9/10/2020], Pere Perea Villalonga [enregistrament: 10/8/2020], Balbina Pons Olives [enregistrament: 11/8/2020].
34. Eradi Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
35. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].

36. Eradi Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020], Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
37. Pere Perea Villalonga [enregistrament: 10/8/2020].
38. Guerau Olives Mir [enregistrament: 3/8/2020].
39. Pere Perea Villalonga [enregistrament: 10/8/2020].
40. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
41. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
42. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
43. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].
44. Guerau Olives Mir [enregistrament: 6/8/2020].

Imatges

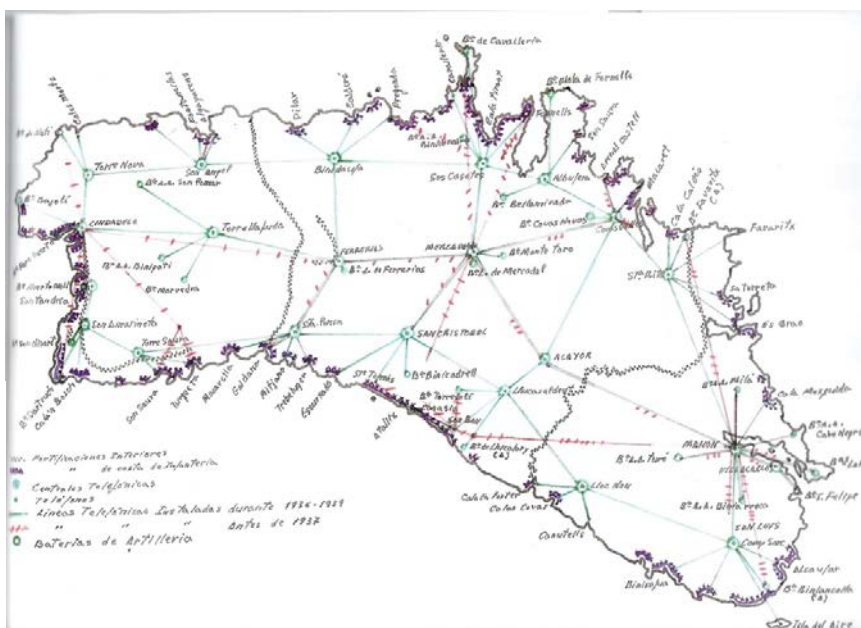

Figura 1. Plànol de les obres defensives de Menorca durant la Guerra Civil (AMMn, Comandancia de Obras. Reproduït per Fornals, 2015).

Figura 2. Localització del patrimoni de la Guerra Civil de Son Bou (Elaboració pròpia sobre imatge de Google Earth).

Figura 3. Vista de les coves del Sector 3 des de la platja (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Figura 4. Estat del Cos de Guàrdia el 1987 (Fons documental de Guerau Olives Mir).

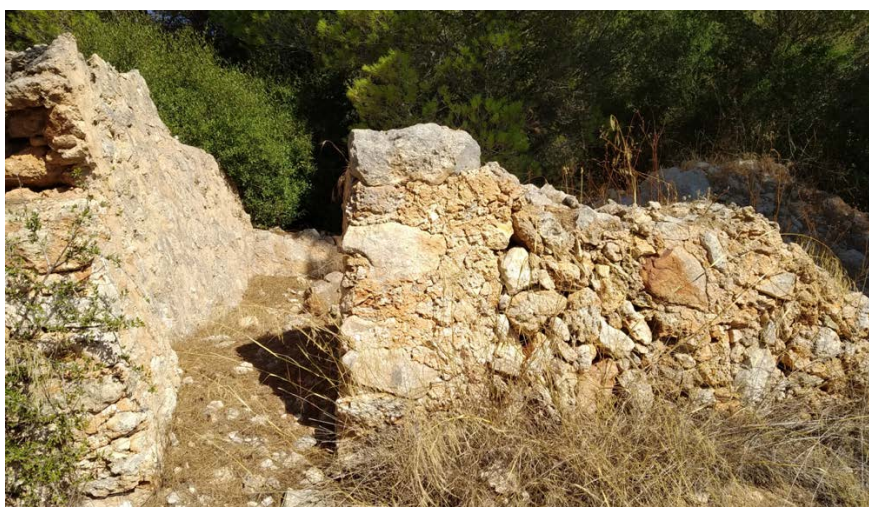

Figura 5. Estat actual del Cos de Guàrdia (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Figura 6. Hogar del Soldado (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Figura 7. Façana de l'hospital de sang (Fotografia pròpia, agost del 2019).

Figura 8. Trinxera del Sector 1 (Fotografia pròpia, agost del 2019).

Figura 9. Esquema del traçat del túnel del Sector 1 (Elaboració d'Aleix Rovira i Miró).

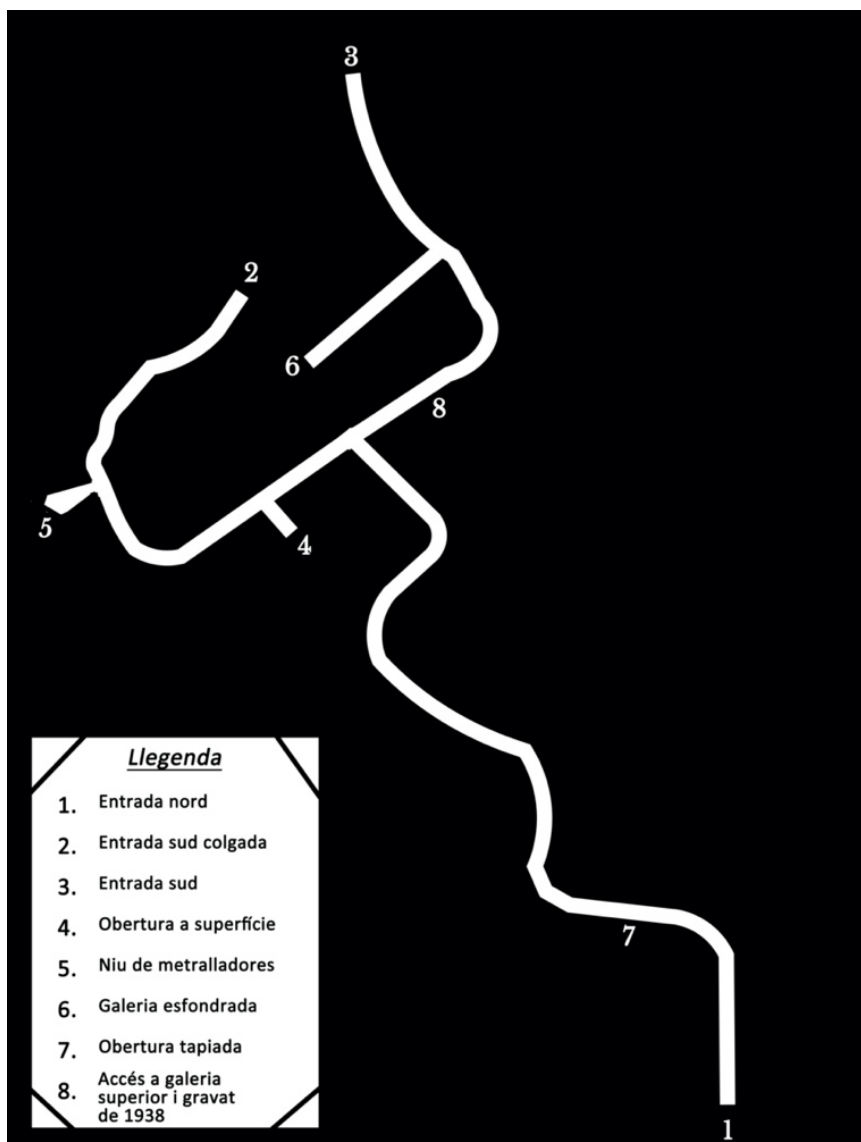

Figura 10. Niu de metralladores del túnel de la Cova Gran (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Figura 11. Canals de recollida d'aigua al terrat de la Cova Foradada (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Figura 12. Blocao de Baix (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Figura 13. Possible niu de metralladores a la platja de Son Bou (Fotografia pròpia, setembre del 2020).

Figura 14 i Fig. 15. Nius de metralladores a la Caleta de Lluçalar i a Talis (Fotografies pròpies, agost i setembre del 2020).

Figura 16. Parapet de Llu-calari (Fotografia pròpia, agost del 2020).

Bibliografia

- Cardona, Gabriel (1996): "La extraña ocupación de Menorca" a G. CARDONA et al.: *España 1936-1939. La Guerra Militar. Resistencia desesperada*, Historia 16, Madrid: 15-24.
- Coll, Miquel (1993): *Los que se fueron... aquella madrugada*, Editorial Menorca, Maó.
- Consell Insular de Menorca (2021): *Catàleg insular de protecció del patrimoni històric* [URL: <http://ide.cime.es/sitmun/visor-restringit-consulta.jsp?app=10&ter=1>]. Accés el 25 de març del 2021.
- Fornals, Francisco (2015): *Menorca: Defensas militares republicanas durante la Guerra Civil 1936-1939*, Editorial Menorca, Maó.
- Govern de les Illes Balears (1998): "Llei 12/1998, de 21 de desembre, del patrimoni històric de les Illes Balears", *BOIB*, 165: 19765-19779.
- Lagarda, Ferran (2008): *Estudio preliminar de la necrópolis talayótica de Son Bou*, Lagarda Mata Editor, Saragossa.
- Martín, Ignacio (2000): *Aportaciones a la historia de la Guerra Civil en Menorca*, Nura, Ciutadella.
- Massot, Josep (2009): *Menorca dins el dominó Mediterrani (1936- 1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Mercadal, Deseado (1994): *La Guerra Civil en Menorca 1936-1939. Relato histórico de un testigo*, Editorial Menorca, Maó.
- Murillo, Andreu (1997): *La guerra civil a Menorca (1936-1939)*, Documenta Balear, Palma.
- Negreira, Juan José (2013): *Menorca 1936. Violencia, represión y muerte*, Objeto Perdido Ediciones, Palma.
- Olives, Guerau (1987): "El Prat de Son Bou. El cultiu de l'arròs", *Quaderns de folklore*, 30, Ciutadella.
- Plantalamor, Lluís (1991): *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, Editorial Menorca, Maó.
- Pons, Aida (2018): "La Guerra Civil a Menorca (juliol 1936 – febrer 1939): l'estat de la qüestió", *Randa*, 80: 81-95, Barcelona.
- Pons, Bartomeu (2003): *La Guerra Civil y la represión de la postguerra. Memorias de un preso político*, Centre d'Estudis Locals d'Alaior, Alaior.
- Taltavull, Enric (2010): *Catàleg de protecció arquitectònica i dels béns etnològics d'Alaior*, Ajuntament d'Alaior, Alaior.

Fonts arxivístiques

Arxiu històric d'Alaior

AHA, Actas de acuerdos municipales, núm. 2923.

AHA, Actas de acuerdos municipales, núm. 2924.

Arxiu històric de Maó,

Secció Delegació del Govern

AHM, DG 155.5/2, "Informes relacionats amb l'ordre públic a Menorca".

AHM, DG 158.9, "Documentació variada referent al Front Popular i controls polítics".

AHM, DG 170.1/11, "Extractes dels acords presos en les sessions ordinàries del Consell Municipal d'Alaior".

AHM, DG 171.10/2, "Vehicles de tracció animal i cavalleries en el terme municipal d'Alaior".

Arxiu Militar de Menorca

AMMn, carpeta 15, núm. 43, "Alambrada para la defensa de Menorca".

AMMn, carpeta 15, núm. 44, "Presupuestos de obras".

AMMn, carpeta 15, núm. 45, "Obras de atrincheramiento".

AMMn, carpeta 15, núm. 46, "Obras de atrincheramiento".

AMMn, carpeta 15, núm. 47, "Materiales para las obras de fortificación".

AMMn, carpeta 15, núm. 53, "Refugios para la población civil y militar".

AMMn, carpeta 102, núm. 38, "Retirada de puertas y ventanas en la posición de Son Bou, término de Alayor".

AMMn, carpeta 102, núm. 40, "Habilitación de locales en Son Bou, término de Alayor".

Fons documental de Guerau Olives Mir

Memòries d'Aurora Mir Martí [inèdit].

Fotografia del Cos de Guàrdia del 1987.

Informants

Mascaró Gomila, Margarita

Olives Mir, Eradi

Olives Mir, Guerau

Olives Mir, Mirna

Perea Villalonga, Pere

Pons Olives, Balbina

Autoria: El present treball ha estat conceptualitzat i escrit per Ginebra Olives Calbet. L'autor ha llegit i està d'acord amb la present versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: L'autor declara no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2021 de l'autor. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).